

A LÁJKOLÓ ÉSZ

M a j á n a k é s I v á n n a k K R I T I K Á J A

Ezt a történetet többféleképpen is el lehet mondani. Az értékelés mint cselekvési forma látszólagos semlegessége miatt kerülheti el a kritikai reflexiót. Magától értetődő tevékenységgé szilárdul, és azt a benyomást kelti, mintha a bíráló csakis tartalmi jellegű lehetne, mintha legfeljebb az értékelés alanyára illetve tárgyára vonatkozhatna. Ám amennyiben eltekintünk a feltétel nélkül tömjénező változatoktól („a véleményformálás dinamikus pluralizmusa”, „az értékek fokozottan szabad áramlása”, „a preferenciák tiszta demokratizmusa a virtuális nyilvánosságban”...), szembe találjuk magunkat az értékelés kritikai megközelítésével. Ez a cselekvési mód egy sokrétű történelem részese, egy olyan történelemé, amely a hátunk mögött zajlik. A lájkoló ész kritikájának nem a határok illetéktelen átlépésére kellene rámutatnia, hanem sokkal inkább az értékelés aktusába sűrűsödött társadalmi (gazdasági, politikai, metapszichológiai...) folyamatokra kéne felhívnia a figyelmet.

Yves Charles Zarka egy esszéjében (*L'évaluation: un pouvoir supposé savoir*) arról ír, hogy ma sokkal gyakrabban beszélünk értékelésről, mint a 90-es években.¹ Az értékelés a hatékonyság, a gazdaságosság, az alkalmazkodás, az innováció ideológiájaként terjed ki immár minden társadalmi szektorra, és a javak termelésének általános kontrolljaként működik; vezérli a termelés elosztását, újszerű bürokratikus alakzatokat hoz létre, felügyel, osztályoz, számszerűsít, rögzít, standardi-

zál és normalizál – és pontosan ezért leplezhetik le úgy, mint a hatékonyság, a gazdaságosság, az alkalmazkodás és az innováció ellehetetlenítőjét. Zarka az értékelés intézményesülését hangsúlyozza, azt, hogy ez a logika messze túllépett az árucikkek szokványos világán, s példaként a felsőoktatásban folyó kutatásra utal: az egyetemi üzem szabványosított értéklétrákon járkal fel s alá (lásd a kutatói szókinccs izgalmas bővülését: h-index, idézettségi faktor...), minősége az értékelés kvantitatív szilárdságának függvényében alakul. Névtelensége, látszólagos semlegessége és állítólagos átláthatósága arra szolgál, hogy elrejtse a fegyverkezésben levő önkényt. E hatalmi forma önlegitimációja nem lehetne meggyőzőbb: a személytelen kritériumok mindenki számára érvényesek. A nonkonformitás az intézményes halált kockáztatja, az ellenállót fenéken billenti az értékelés tárgyilagossága. Diskurzuszrezsím, az igazságban mint normában érdekelt hatalom, menedzseri logika – ezekkel a szavakkal írja le Zarka a jelenséget. Az értékelés rejtőzködését egy különleges transzparenncia fedi el, szempontjai mindenki számára hozzáférhetőek, jutalmazásait és büntetéseit mindig meg lehet indokolni. A kritika tehát akkor indul el a leleplezés útján, ha így kérdez: ki ellenőrzi a bennünket ellenőrzőket? Az esszé címében levő lacaniánus fordulat találó, mert a tudás eleve feltételezett, és pontosan ezért ideologikus az értékelés. A központi evaluátor az eleve tudó névtelen Másik, aki szakértőbb a szakértőknél, tudósabb a tudósoknál – a pánevaluáció világában kivételes hatalomnak örvend. Nem is egyszerűen értékkel, hanem meghatározza azt a mezőt, amelyen belül az értékek elrendeződhetnek. Magát az értékelést értékeli.

Vannak azonban az értékelésnek alattomosabb, perverzebb formái is, amelyek elkerülik Zarka figyelmét. A *self-evaluation* varázsszava azt sugallja, hogy az értékelés már nem egy felettem vagy tölem messze levő Másik kizárólagos előjoga. A vizsga végén a diák a tanárt megelőzően osztályozhatja magát, a vállalat dolgozói őszintén mérlegelhetik hatékonyságukat az év végi kérdőívben. Elérkezett végre a csodálatos szabadság, hogy leértékelhetem magam. Vagy akár felülértékelhetem a tevékenységemet, ezúton is kifejezhetem kifogástalan önbecsülésemet. Tálcán kínálják a lehetőséget, hogy az értékelés alanya és tárgya egyesüljenek. Önmagamat értékelem, így tehát az „én” és a „magam” között semmilyen rés nem keletkezik. Althusser szerint az ideológia eredeti szubjektumokként mutat be bennünket, és nem valaminek szubjektumaként – hát, íme. A nem-szabad szabadság (amelynek jól ismert példái a munkaerő szabad elidegenítése a szerződésben, a döntéshozatalról való szabad lemondás a képviseleti demokráciában) sajátos változata ez: az önértékelésben is szabadon vethetem alá magam egy szempontrendszernek. Az értékelő és az értékelt imaginárius összhangja helyett sokkal inkább a Másik interiorizálásáról van szó, az ő gépezete válik még hatékonyabbá rajtam keresztül. A belsővé tett kontroll növekedése és az önkifejezés gazdagodása kéz a kézben járnak. Mondja, Ön hogyan értékelné az elmúlt évben végzett teljesítményét?

A *critical management studies* szerzői rámutatnak arra, hogy a posztfordizmus-beli csapatmunka során a cégek az értékelést gyakran magukra a dolgozókra bízják, hogy figyelemmel kísérhessék az egyre nehezebben kontrollálható munkafolyamatokat is, illetve hogy megtakarítsák maguknak a kontrollal járó fáradalmakat. Egy kölcsönös, személyközi mikropanoptizmus (Jamais Cascio szerencsés kifejezésével élve: „résztvételi panopticon, *sousveillance*) jön létre, amelyben minden egyes személy a többiek felügyelő menedzsereként működik. Ez a csoporton belüli értékelés gondoskodik a munka hatékonyságáról, a lojalitás követelménye összefonódik a munkatársak ellenőrzésének kötelességével. Az értékelés szubszidiaritásának nevezhetnénk ezt az „alulról építkező” gyakorlatot, amelyben az értékelő nem egy távoli vagy felettem levő Másik, hanem a mellettem levő hús-vér társam, aki bármikor leértékelhet.

Ahol van értékelés, ott mindig vannak leértékeltek is. Az értékelés mint hatalmi forma szelektál és kizár. A mérés és az értékelés közti összefüggés azonban összetett. Olykor a mérés objektivitásával leplezik az értékelésben rejlő önkényt, olykor pedig az értékelésben rejlő többlétszubszektivitással takarják el a mérés tényszerűségét, azt sugallva, hogy valójában csak esetleges preferenciákról van szó. A mérést kihasználhatják az értékelés idején, az értékelést kihasználhatják

a mérés idején. A kettő között nincsen szigorú határ, könnyen átszarnak egymásba, hogy végül mérhessék az értékelést és értékelhessék a mérést. Az akták szaporodnak, egyre gyülemlekednek az adatok, mind könnyebben követhetjük, hogy mennyit is érünk.

Úgy tűnik, a modernitás dinamikája szükségszerűen létrehozza az érték(elés) radikális bírálatait is. Egy roppant sokrétű kritikai hagyomány mutat rá, például, a csereérték erőszakosságára és korlátaira: nincsen olyan ellenérték, amely bizonyos kitüntetett létezők (a lista gazdag, a személyiségtől a műalkotásig húzódik) megfelelő tükröként szolgálhatna. Az ilyen kritikai beszédmód mindig azt kockáztatja, hogy – a tiszta minőséget ünnepeelve az inautentikus számszerűsítés ellenében – a tulajdonképpeniség zsargonjává válik, anélkül, hogy rákérdezne magára az értékformára. A gondolkodás, a cselekvés és a tárgyak kvantifikációja pedig hálás téma, ennek bírálatában találkozhatnak Bergson és a weberianusok, Simmel és a heideggerianusok. A szám rémuralma, sugallják, ellehetetleníti az eredendően minőségi élet termékenységet, a heterogén tartamként felfogott idő szabadságfolyamatát vagy a lét valódi megmutatkozását. Mindenestre az értékelés méricskélő és kiegyenlítő gyakorlata is elfed valami autentikusait.

A politikai gazdaságtan kritikájának margóin megjelentek azok az elméletek, amelyek a használati érték és a csereérték mellett létező más értéktípusokat is fel kívánták tárni. Benjamin a „kiállítási érték” (*Ausstellungswert*) fogalmával azt az értéktípust igyekezett megragadni, amelyben nem egy használat nyilvánul meg, de nem is a csereértékben kifejeződő társadalmilag szükséges munkaidő. Így például egy festmény muzeális értéke pontosan abból fakad, hogy a mindennapi használat közege kívül rekedt, és az ára sem a megalkotásába fektetett munkát tükrözi vissza. Az eredeti életösszefüggéseiből kiszakadt, a rituális szerepétől megfosztott műalkotás nem egy munkavégzés eredményeként szerepel, nem egy megbecsülendő művészi technika produktumaként, de nem is egy használható műremekként, hanem mindenekelőtt az esztétikai tudat funkcióntalan tárgyaként. Az instrumentális racionalitás által leigázott mindennapi tárgyságon kívül van, és pontosan ebből fakad a kiállítási értéke. A korai Baudrillard szintén azért alkotta meg a „jelérték” (*valeur-signe*) terminust, hogy a tárgyaknak a funkcionalitáson és a termelésen túli vonatkozásaira mutasson rá. A tárgyakat ellepi egy másodlagos réteg, a társadalmi konnotációké, olykor olyan nyira, hogy a használat már legfeljebb alibiként szolgál a jelértékkel való hivalkodáshoz. A differenciák rend-

szeréről van szó: egy riktó színű miniszoknya az elefántcsontszín hosszú szoknyától való különbözőségben nyeri el jelértékét. Egy művészeti aukción a festményhez mint jelhez a társadalmi státusz és presztízs másodlagos jelentései is csatlakoznak. Egyébként pedig Baudrillard radikalizálja a politikai gazdaságtan kritikáját: a marxizmus, mondja, csupán a kapitalizmus kispolgári bírálatait végzi, amíg a csereértéktől az „elvesztett”, „autentikus” használati értékhez való visszatérésért küzd. A csereérték és a használati érték csak ugyanazon érem két oldala, mindkét értéktípus a fetiszmus motorjaként szolgál. Sőt, talán a használati érték az igazi vétkes az értékfogalom uralmáért, ezzel a kifejezéssel ugyanis a tárgyak rögzített funkcionalitását és a már eleve meglevő szükségletek kielégítését teszik meg a fő szempontnak. Mauss és Bataille nyomdokain haladva Baudrillard a szimbolikus csere-t méltatja, amely túl van mindennemű célszerűségben. Az ajándékozás, a játék, a feláldozás egyedi, ünnepi gesztusai mérhetetlen, kodifikálhatatlan, kihasználhatatlan eseményeket jelentenek, valamit, ami nem érték és nem értékelhető.

Legutóbb Negri és Hardt az immateriális munka intézményesített mérését bírálták, szerintük az immár pusztán élősködő tőke általi mennyiségi ellenőrzés szükségképpen eltorzítja az uralkodóvá váló kognitív-affektív munkát („*immaterial labour is immeasurable*”). Egy szellemi és érzelmi koordináción alapuló közösség tagjai teljes életükkel a javak teremtéséhez járulnak hozzá, és önnön életük is újratelemződik a munka során. A kapitalizmus egyre kevésbé képes útját állni az önmagától elkülönöződő immanens élet mértéken túli termékenységének – ezen elbeszélésben maga a rendkívüli többlethozamú Élet válik a létünk minden pontjára kiterjeszkedett birodalom sírásójává. Hogyan is mérícskélhetné bárki például a szellemi innováció folyamatát? A mind elvontabbá váló tőkefelhalmozás eszerint ellentétben áll az új típusú munka tisztán minőségi és kooperatív jellegével. Negri és Hardt egy eszmetörténeti eredetét tekintve konzervatív gondolat, a „posztindusztriális társadalom” gondolatának mentén haladva építik ki a mérhetőségen túlmutató munkát végző sokaság messianizmusát. Ám a messiási ország voltaképpen itt van bennünk, a sokaság részeként már most hatékonyan állunk ellen a tőkés társadalom kontrollmechanizmusainak. A biotermelésben való részvételünk, mondják, válságba sodorja az uralkodó rendszert. A rendkívül termelékeny, mindenki által osztott javakra építő immateriális munka pedig a rendszer segédeiben egy krónikus mérési kényszert idéz elő: minden áron satuba kívánják fogni a felügyelet alól kibújni próbálkozó sokaságot. Mindhiába, a mérés folytatódik, és egyre esetlegesebbé válik. A most folyó harc így írható le: minőségi-kooperatív termelés *versus* ellenőrző-alávető mé-

rés. Negri és Hardt számára a mértéken és mérésen túli folyékony értékteremtés esélyei jobbnak látszanak.³

Az érték egy transzhisztórikus kategóriának tűnhet, mindennapos használata folyton az örökkévalósággal kacérkodik, az állandóság vágya nyilvánul meg benne. Holott egy történelmi-társadalmi kategória, amelyet gazdasági szerepe nélkül képtelenség elgondolni. Amikor Marx a *Tőkében* az „érték” (*Wert*) szót használta, olyan fogalmat vett igénybe, amelyet Németországban a gazdaságtan használt, és csak később került át a matematikába és a 19. század utolsó harmadára az etikába. Az értékfogalom szövevényes, a neokantiánusoktól Schelerig, Nietzsche-től Weberig, Kluckhohn értékanalíziseitől a *Werturteilstreitig* húzódó története csupán kései fejlemény. Az értékek érvényességét/elismertségét, apriorizmusát, tényekhez való viszonyát, viszonylagosságát, történetiségét, hordozóit, tárgyakhoz való kötődését és a tőlük való függetlenségét illető kérdéseket megelőzi a gazdasági eredet. Az érték, mielőtt egy ontológiailag önálló vagy éppen az ontológián túlmutató szférára utalt volna, gazdasági kategória volt. Sikeres karrierjének feltétele a kiterjedt árutermelet birodalma, amelyben az érték a társadalmi közvetítés alapvető módjává válik. Elvész a tárgyak „objektív”, „immanens”, „szubsztanciális”, „magánvaló” jelentősége (*valor naturalis, worth*; és ezzel összefüggésben a *justum pretium* kérdése), az érték a dolgoknak a piacon való konfrontációjában képződik. Nincsen privát érték, nincsen abszolút érték, nincsen abszolút értékmérő eszköz – csakis az értékeket alakító társadalmi folyamatok léteznek, a csereértéknek mint az érték szükségszerű megjelenési formájának pedig az absztrakció és a viszonylagosság („reflexivitás”) a vezérelve. Erőtér, kontingencia, sokrétű mező, kontextus, viszony, szerialitás, dinamika. Az érték kategóriájának termelési feltételeiről beszélhetünk (annak mintájára, ahogyan Marx arról beszélt, hogy a munka mint önálló kategória meghatározott társadalmi feltételek mellett jelenhetett meg a gazdaságtanban és retrospektíve felfedi a munka szerepét a korábbi társadalmakban, vagy annak mintájára, ahogyan Peter Bürger a művészet avantgárd kategóriájának retrospektív erejét elemezte): az érték mint olyan kategóriája létrejöttének feltétele a piaci értékáramlást általános társadalmi kényszerré tevő modernitás, a kategória diadalútja a klasszikus gazdaságtanban, majd matematikai, etikai stb. használata ennek eredménye. Hannah Arendt arról írt, hogy csak a cserepiac „nyilvánosságának” egyetemes viszonylagosságában válik minden értéké, hogy a társadalmi normákat funkcionális viszonyra feloldó értékek a kereslet/kínálat

mozgásaiban képződnek, az önálló lényeg híján levő áruk körforgásában.⁴ Így aztán különös folyamatnak lehetünk tanúi, amikor az „értékválság” és az „értékvesztés” diskurzusát hallgatjuk⁵: a hagyományos család, spirituális, politikai vagy nemzeti értékek kríziséről beszélnek (nem egyszer a premodern kor iránti nosztalgiával), csupa olyan dologra utalva, amelyek valami piacon kívülit hivatottak jelenteni, miközben az értékfogalom diadalmenetének pontosan a modern piac a lehetőségfeltétele.

A *mainstream* gazdaságtan operacionalizálja az értéket, az árra redukálja vagy feloldja az egyéni preferenciák statisztikájában, olykor pedig egyenesen pusztá szónak, metafizikai agyszüleménynek minősíti (a múlt század 30-as éveire az értékfogalom végképp elveszti kitüntetett helyét a gazdaságtanban). Az értékkritikai elméletek jelentősége éppen ezért felülbecsülhetetlen: az értéket állítják a figyelem középpontjába, de nem transzhisztórikus vagy tisztán szubjektív kategóriaként kezelik, hanem társadalmi-történelmi fejleményként, olyan tényezőként, amely a kapitalizmus dinamikájából fakad. A továbbiakban a Marxot újraértelmező értékkritikai iskola (mindenekelőtt Moïse Postone és Robert Kurz) írásaira támaszkodva mutatjuk be az értéket *mint* kritikai kategóriát.⁶ Az értéket mint a társadalmi viszonyok alapvető közvetítőjét nem szabad pusztán a piac vagy a forgalom szabályozó tényezőjeként leírni, mert elvont uralma magát a termelési módot is meghatározza. Az érték egy történetileg specifikus munka tárgyasulása: a kiteljesedett áruterelés világának megfelelő absztrakt munka, illetve annak ideje fejeződik ki benne. A társadalmi közvetítést, s így a társadalmi munkamegosztást is a dologi viszonyok végzik – a termelési viszonyok értékformában fejeződnek ki. A kapitalizmus logikájában a társadalmi gazdagság (*wealth*, *Reichtum*) teremtése alá van vetve az érték (*value*, *Wert*) önközvetítő mechanizmusainak. Egy ellentmondásokkal teli dinamikáról van szó: a tőke mozgása hozzájárul a modern tudomány és a technológia robbanásszerű fejlődéséhez, a tudás közvetlen termelőerejét forradalmi módon megnöveli, de továbbra is szüksége van az emberi munkára mint az érték illetve az érték többlet képzésének feltételére, s így a munkának a társadalmi gazdagság alapvető forrásának kell lennie számára. Mivel a tőke önértékesítő folyamata számára maga az érték jelenti a motivációt, e kényszer okán továbbra is a munka produktivitásának kihasználásán dolgozik, a termelési erőket továbbra is a munkaidővel akarja mérni, holott a társadalmi fejlődést a szabad idő növekedése és a munka jelentőségének csökkenése jelentené. Az abszolút és a relatív érték többlet kisajátításának újabb és újabb alakzatai jelennek meg, az érték képzés kényszere pedig az egyszerűsített, szabványosított, intenzív és fragmentált munka fenntar-

tását jelenti. A kapitalizmus az állótőke és a változó tőke dialektikájában hánykolódik. Az érték mind kevésbé alkalmas a valós társadalmi gazdagság mérésére, egyre inkább anakronisztikus, és feszültségei folyamatosan válságba sodorják a rendszert. A társadalmi gazdagság egyre kevésbé függ a közvetlen munkától, az érték nem maradhat a teremtésének meghatározó tényezője. A tömeg többletmunkája fölöslegessé vált, hangzik a diagnózis. Az értékkritika legradikálisabb szárnya tehát az értékalapú termelés, illetve az érték mint olyan felszámolását tűzi ki célul. Meg kell szabadulni, mondják, a produktivitás növelésének illetve a tömeges közvetlen munka strukturális kényszerétől. A hivatkozási pontként szolgáló Marx nem a „munkaérték-elmélet” teoretikusa, nem is a munka ontológusa, hanem a *Grundrisse* gépről szóló fejtegetéseinek szerzője, a munkátlanság gondolkodója, a munkát történeti-kritikai kategóriaként használó Marx. Az értékimmanens kapitalizmuskritika pedig éles bírálóban részesül. Vajon nem a bíráló hiperbolikus túlfeszítése az egyáltalában vett érték kritikája? Azok, akik egykoron a Rue de Seine egyik házának falára azt írták, hogy „Soha ne dolgozzatok”, nem tévováznának. *Ne valorisez jamais – N'évaluez jamais*. Soha ne értékesítetek, soha ne értékeljétek...

E perspektíva felől tekintve elmondható, hogy a kapitalizmus különböző tendenciákat tartalmaz. Ha igaz a mandeli tézis, miszerint a későkapitalizmus éppen a kapitalizmus legtisztább formáját hozza el, akkor ennek az érték logikájának soha nem látott expanzióját kell jelentenie. Az érték logikája a korábban érintetlen társadalmi szférákat is absztrakt uralma alá veti, ezért lehetséges Zarka diagnózisa is a társadalom minden szegletére kiterjedő értékelésről. Paradox módon pontosan az érték válsága, egyre fokozódó időszertlensége idézi elő a krónikus értékelési kényszert. Ám az alávetés aló megannyi ellenálló stratégia igyekszik kibújni, létrejönnek az értéktől megszabadulni kívánó szökevények. Valójában a kapitalizmus mellett, a rendszer árnyékában mindig is jelen voltak a más logikával működő cserefolyamatok. Azonban a későkapitalizmus globális rendjében, ahol már közvetlenül magát az életet termelik, annak minden kognitív és affektív vonatkozásával, az ellenállás és az alternatív keresés útjai is egyre gazdagabbak. Egyre nő azoknak a táborra, akik a javakat nem értékesítés céljából teremtik.

„If facebook ever shuts down, you'll see people roaming the streets, showing pictures in each others faces, screaming: «do you like this?! DO YOU?!»”
(ISMERTLEN)

„*There is something profoundly narcissistic in the judgement of preference. «I prefer this, I am a connoisseur, I prefer the late Beethoven quartets against symphonies.»*” (MLADEN DOLAR)

Raymond Williams a 70-es években a „teljes folyam” (*total flow*) kifejezést használta a televíziózás tapasztalatának leírásához: a kép és a hang megállás nélküli sugárzását az egyes programok strukturált folyamává alakítják ugyan, de nincsen olyan elem a továtűnő, efemer dolgok váltakozásában, amely valóban megmaradhatna az emlékezetben. A teljes folyam újabb és újabb tartalmakat kínál, a figyelem soha nem landol, valami mindig lefoglal bennünket. Már a televízió-nézés mint tapasztalati forma a teljes betöltődés biztosítója, tekintet nélkül a tartalomra – az elmélyedés, a reflexió, a távolságtartó megközelítés pedig eleve lehetetlen. A „médiatársadalommal” szembeni szokásos ellenvetések tűnnek fel: a teljes folyam passzivitásra ítéli a befogadót és megfosztja a releváns és az irreleváns közti különbségtéves lehetőségétől. Ugyanakkor rendkívül fontos, hogy a televíziózás létrehozta a fogyasztókat aktív termelőkké változtató stratégiákat is.

Az internet már eleve nagyobb terhet ró a felhasználókra. A klikkelés egy már-már immateriális aktus, valahol a testünk határán játszódik le, túl van a fáradság lehetőségén és a tiszta felszínen halad (lásd a „szőrfőzés” régi metaforáját). Ám a barangolás mégis erőfeszítés, tájékozódó képességet feltételez és kutakodást a végtelen hálózatban. A dolgok virtuális áramlása nem maradhat meg egy tisztán semlegesen sodródó folyamatnak, ez túl nagy aktivitást igényel. A lájkolás (illetve google-vetélytársa, a +1) kiragad, kiemel valamit, bizonyos értelemben elhatárol. A virtuális jelek hideg adódását egy többletmozgással toldják meg, a kritikusan megszűrhető teljes folyamban immár kitüntetett, értékelt dolgok áramlanak. Ennek leírására az internet rizomatikus modellje alkalmatlan, mert egy sajátos vertikális hierarchia jön létre ebben a folyamatban. Nem csupán az unalom módszeres megszüntetéséről van szó, hanem egyben a felhasználók tehermentesítéséről is, mert így könnyítenek az agyi szelekción. Az értékeknek tehát körforgásban kell lenniük. Bármilyen virtuális tartalommal találkozunk immár, először – tudunkkal, vagy tudunkon kívül – az axiológiai alanyiség nyomaival kerülünk szembe. A lájkolás diadalmenete az értékközömbös tárgyiség leigázásának története. Baudrillard mondja egy helyütt: „...senkinek nincs már közvetlen, brutális kapcsolata a tárgyakkal, vagy az eseményekkel. [...] Csak a dolgok értékét látjuk, nem formájukat.”⁷ A tárgy értéke néhány lépéssel a tárgy előtt jár. A lájkolás sajátos apriorizmusa ez, amely már eleve kommunikatív melegséggel árasztja el a megjelenő tartalmakat. Ebből egyfajta lájkolási kényszer is fakad: jól ismert, hogy so-

kan a saját maguk által megosztott linket is lájkolják – a pusztán megosztott tartalom semlegessége nem elegendő, ezért a többletgesztus. A régi kritikai eszmefuttatás szerint a csereérték elhomályosítja a használat közvetlenségét, most viszont úgy tűnhet, hogy az értékelés lehetetleníti el a dolgokkal való igazi találkozást. A lájk a virtuális értékelés pénze. A régi értékcszférák kiegyenlítődték, a „jó”, az „igaz” és a „szép” ugyanazon immanenciaplánon áramlanak, minden elfoglalta helyét a ranglétrán. „Jesus Christ (Public figure) – 4, 473, 149 like this”, „Pancakes (Interest) – 728, 766 like this”, „Masturbation (Interest) – 10, 702 like this”. Rajta, szorozunk és osszunk, hogy megtudhassuk mennyit érnek a dolgok egymáshoz képest. Az érték úgy tűnik el, hogy túl sok van belőle. Vannak illanékony lájkok, mint amilyenek a közösségi oldalak teljes folyamában tűnnek fel, és vannak lerakódott lájkok, amelyek egy rögzített tartalomnál halmozódnak fel. A kettő folyton összefonódik, és egymást erősítik: lehet lájkolni a linket a már sokak által lájkolt oldalhoz. A lájkolás mindenestre számokban fejeződik ki. Mit jelentenek ezek a számok, mit fejeznek ki? „Az értékek mint tiszta minőségek mérhetetlenek. [...] Mégis az ugyanazon modalitáshoz tartozó értékek közvetve mérhetővé tehetőek, amennyiben megmérjük hordozóikat, mégpedig úgy, hogy mértékegységként használjuk, és bizonyos értékzimbólummal jelöljük ezek egységnyi mennyiségét, amely éppen az észrevehető értékkülönbséget hozza létre. Ha azután megszámloljuk és mint számokat kezeljük ezeket a zimbólumokat, közvetve az értékeket is mérjük” – írja Scheler.⁸ Azonban a lájkolás mindent egyetlen ekvivalenciasíkon helyez el, a lájkok száma nem több, mint a pusztá preferenciák mennyiségi kifejeződése a „nyilvánosságban”. Egy felhasználó, egy lájk: a virtuális rend nyilvánvalóan egyenlőségpárti. Ezek a dinamikus értékálladékok egyre gyorsabban keringenek és egyre növekednek, sok millió felhasználó véleménye rögzül bennük évek óta. Van ebben valami örvényszerű: amit lájkolnak, az vonzóbb lesz, és még többen lájkolják – gyakran rejtélynek tűnhet, hogy a Másik vágya miért részesít előnyben valamit. *As you like it.* A körforgásba való bekerülés akár a társadalmi siker jele is lehet. Ami jó, azt lájkolják, amit lájkolnak, az jó. Ugyanakkor itt van egy bizonytalanság. Olykor a lájkolt dolog tartalma kifejezetten rossz (például egy politikai hazugságára derül fény), mégis lájkolják magának a dolognak a megosztását, hiszen nyilvánvaló, hogy a feltöltő távolságot tart, egyfajta metapozícióban van a tartalomhoz képest. A lájk éppen úgy vonatkozhat a tartalomra, mint a tartalom megosztására, tehát lehet hátba veregetés az internetes társadalmiságban való részvétel számára, de lehet a tartalommal kapcsolatos vélemény kifejeződése is. „X. Y. meghalt” – vajon lehet-e lájkolni egy ilyen linket vagy sem? Ha kellőképpen öreg volt és tisztelgünk

az életmű előtt, akkor igen? Ha fiatalon, tragikusan hunyt el, akkor nem?

Sokszor csak csatlakozni lehet (*unlike*), az ellen-szenvet kifejezni (*dislike*) viszont nem. Kinek ne jutna eszébe a freudi állítás, miszerint a tudattalanban csak igenlés van, de tagadás nincs? A lájkolás megteremti az affirmáció kultúráját is (az *Enemy Graph* ezt legfeljebb korrigálni hivatott). Mindenki lájkolja a számára tetszetőst, és a tetszések kinyilvánításai megférnek egymás mellett egy békés, vidám koegzisztenciában, a párhuzamos, egymással sosem találkozó csoportnarcizmusokban, összhangban a *versus* posztmodern válságával. A hamis kibékülés technikáinak egyike ez. Nem véletlenül merül fel a gyanú, hogy a lájkolás csupán felemás társadalmi cselekvésnek tekinthető. Amikor egy tiltakozást kifejező oldalt több százan lájkolnak, de a hús-vér utcai tiltakozáson csupán egy tucat ember jelenik meg (ez történt például a vajdasági Magyar Szó körüli botrány idején), akkor a lájkolás pótcselekvéseként szolgál – olyan, mint a tibeti imahenger, elegendő görgetni és úgy tűnik, hogy a valóság elvégzi helyettünk, amit kell. Panaszolni lehetne, hogy a virtuális értékelés cél-nélküli célszerűsége hatástalanul helyettesíti az eltökélt állásfoglalást. Mégis, nem vehető komolyan az az elemzés, amely a lájkolásnak a hatástalanságot rója fel. Ugyanis valóban egy hiperkonnektív logikáról van szó, amely a társadalmi kölcsönhatások jelentős hányadéért felelős immár. A megosztott és értékelt dolgok összekötnek bennünket, valóban közvetítenek. A lájkolás egyenesen a polgári társadalom régi fantazmagóriáját teljesíti be: meggyőzően sugallja azt, hogy a pusztán személyes preferenciák képezik minden objektív társadalmi kohézió forrását. A linkekhez tapadva értékelő szubjektivitás túlfeszítése (itt ismét eszünkbe juthat az ideológia althusseri fogalma), a lájkok fetisizmus visszatekintőleg igazolni tűnik mindazt, amit az alig artikulált fogyasztói igények elsődlegességéről, az egyénhez igazodó társadalomról elmondtak.

A közösségi oldalakon való önreprezentáció már eleve a Másiknak készül. A megjelenő „én” egy előzetes stilizáció, egy képernyős sminkelés eredménye. A lájkoltság presztízséért való küzdelem kísértetiesen beékelődik a mindennapokba is: úgy pózolok a fényképezőgépre, hogy az eredmény egy lájkolható kép legyen – a rám szegeződő tekintet már ekkor is a virtuális Másiké. A profilokon levő, gondosan megszürt képekről oly gyakran sugárzó idillikus boldogságban van valami, ami melankolikussá tesz: a Másik jobban élvez nálam, és ezt még értékelnem is kell. A lájkoló Másik soha nem pusztán a saját vágy tárgya, hanem maga is mindig egy lehetséges lájkoló. A lájkolás egy látens, leplezett cserefolyamatot idéz elő, bizonyos függést. Lájkolnak, tehát vagyok. Társadalmi kódként a lájk a Másik számára való lét megnyilvánulása. Az általános egymásrautaltság a kölcsönös elismerés körforgásának dinamiká-

ját jelenti, amelyben nem a Másik önállóságát értékelik, hanem azt, ahogyan megosztja testének látványát, illetve a linkekhez való kötődését, kapcsolódását a végtelen hálózat más pontjaihoz. Fichte és Hegel nem erre gondoltak. A megosztott / lájkoló linkekből egy virtuális személyiségkép konstruálandó, „személyessé vagyunk téve”. Megannyi bébi már eleve lájkok közepette jön a világra, érzésüket vagy egyenesen az őket ábrázoló ultrahangos képeket már megannyi felhasználó értékelte. A kattintással való elismerés szférája a digitális bennszülöttek második természeté. Egy izraeli házaspár 2011-ben gyermekének a „Like” nevet adta.

Megannyi bírálat érte a lájkolást és a vele való viszaéléseket. A lájkolással olykor kiszolgáltatjuk IP-címünket és személyes adatainkat, sokszor tudunkon kívül lájkolunk (*likejacking*), a lájkolásra való biztatás mögött gyakran egy marketingfogás áll, a gyártók azért értékeltetik a terméiket, hogy ne kelljen szakértői csapatot fizetniük... Számos cég valóságos gazdasági cyberháborút vív a lájkok növeléséért, a lájkok növekedésének üteméről táblázatok készülnek. A lájokban hosszú távra szedimentálódhat a fogyasztói preferencia, innen fakad vonzereje. Nem elegendő arról beszélni, hogy a rendszer leigázza, eltorzítja a virtuális életvilágot. A lájk természeténél fogva alkalmas arra, hogy gazdasági ambíciók kapcsolódjanak hozzá. Mintegy felülkódolja a megjelenő tartalmakat, egyazon síkon helyezi el őket, és ezzel megfelel a cseréérték absztraháló mennyiségi viszonyainak. A rendkívül nehezen ellenőrizhető és áttekinthető hálózatban egyfajta puha kontroll biztosítéka. Amennyiben igaz, hogy a társadalmi gazdagság kognitív-affektív termelése mind kevésbé uralható, annyiban a lájkolás által kínált ekvivalencia megoldásként szolgálhat. Az értékelés logikája minden irányban kiterjed, az értékesítés pedig szorosan követi. Pánevaluáció és pánvalorizáció.

Az ún. webkettő (web 2.0) típusú internetes szolgáltatásokat működtető cégek bevétele nem egyszerűen a társadalmiasult munka kihasználásából ered, hanem magából a társadalmiságból. Olyan keretrendszert kínálnak, amely a javak megosztását közvetíti, és ennek a keretrendszernek (mondjuk a Youtube-énak) az infrastruktúrája köztudottan nagyon egyszerű. A felhasználók tartalmakat hoznak létre és töltenek fel, anélkül, hogy a tevékenységükért pénzbeli ellenszolgáltatást várnának (megelégszenek a nem pénzbeli jutalmakkal, örülnek, hogy kommunikálhatnak és kibontakozhat kreativitásuk). A webkettőn alapuló közösségi oldalak legnagyobbika, a *facebook* részvényeinek egy részét felkínálja a tőzsdén, és ez számos elemző szerint az amerikai tőzsde történetének negyedik legna-

gyobb elsődleges részvénykibocsátását eredményezheti. Annak a kognitív-affektív társadalmi gazdagságnak, amelyet ez az internetes modell lehetővé tesz, nem a felettebb egyszerű keretrendszer a forrása, hanem az ingyenmunkát végző felhasználók mindennapos tevékenysége. Az ilyen típusú oldalakat nem közvetlenül ez a társadalmi gazdagság teszi olyannyira jövedelmezővé. Például a *facebook* bevételének mintegy 85 százalékát a reklámokból nyeri. „Laterális értékről” (Tiziana Terranova) van tehát szó, a virtuális járadék sajátos módon nem a javak teremtéséből fakad, hanem a fogyasztásra való felszólításból. Ez az üzleti stratégia a társadalmi kapcsolatokon, a tömegek által megosztott javakon való élőködésen alapszik, amelynek a termelési folyamat megszervezésével már nem kell bíbelődni (a web 1.0 nagy befektetéseitől eltérően). A privát kisajátítás magára a közösségségre vonatkozik.

Fogalmazhatnánk úgy, hogy a felhasználók egyszerű termelők és fogyasztók, de ennél összetettebb a helyzet. A munka itt egy retrospektív kritikai kategória: pusztán az utólagos bírálat mutat rá, hogy a felhasználók nem egyszerűen a társadalmi gazdagság teremtésében vesznek részt, hanem közvetetten értékképzők. A cybertariátus tehát nem csak az általa létrehozott érték kisajátításáról nem tud, hanem arról sem, hogy egyáltalán munkát végez, hogy hálózati tevékenysége valójában *net-work*. Nem pusztán a sok millió klikkmunkás (*clickworker* – avagy a hiperbolikus bírálatban: hálózati rabszolga, *netslave*) osztálytudata⁹ hiányzik, hanem a munkás magára egyszerűen nem egy digitális gyár munkásaként tekint. Pontosan a tiszta ingyenmunka munka volta láthatatlan. Ráadásul – a posztfordista termeléshez hasonlóan – a teljes munkást igénybe veszik: a privát életét, a tudását, az érzéseit, a preferenciáit, a kapcsolatait, a szórakozási igényeit... A legerőteljesebb bírálat sem tudja szenvedésként leleplezni ezt a tevékenységet, mert a felhasználók önkéntesen, szabad idejükben, örömmel végzik tevékenységüket, sőt, gyakran magukban a feltöltött tartalmakban is éppen az örömiük fejeződik ki. Hogyan is kívánnának ellenszolgáltatást azon helyen, ahol csakis élveznek? Sőt, a pénz felemlegetése sokakat elijesztene. Miért is rónának fel bármit? Az affirmáció kultúrájában erre nem kerülhet sor. Holott a globális standarddá vált közösségi oldal térídejét, a virtuális járadék feltételeként szolgáló keretrendszert mint a közvetítés formáját leszámítva a felhasználók rendelkeznek a termelési eszközökkel (nem véletlen hát, hogy gyakran az ún. *peer-to-peer* modellt javasolják alternatívaként a centralizált rendszerrel szemben¹⁰). A cél nem az, hogy méltányosan fizetett bérmunkások legyenek, mint azt sokan javasolták, hanem az, hogy megszüntessék az értékek kisajátítását, illetve a társadalmi gazdagság értékesítését. A felhasználó nem adja el munkaerejét, másrészt pedig a részvételért sem fizet (a *facebook* így köszönti a lehetsé-

ges felhasználókat: *it's free and anyone can join*). Ez az üzleti modell tehát éppen úgy jelenik meg a számára, mint egy piacon túli, tisztán horizontális közösség szabad tevékenysége. „Metapiac” (Yann Moulier Boutang) jön létre, egy olyan közeg, amelyben a közvetítés nem a „méltányos csere” mechanizmusával történik. A megosztott tartalmak pedig nyilvános, egymással nem rivalizáló, könnyen továbbítható és másolható digitális javak, amelyeket látszólag a pénzt teljesen maga mögött hagyó közösség teremt. Az itt feltűnő dolgok, amennyiben nem korlátozzák megjelenésüket, a megosztás után bárki számára hozzáférhető közjavak, és ebből fakadóan vonatkozásukban szűkösség nem létezik – a gazdagságtan nyelvvel: a határhaszon nulla. Feldarabolás és csökkentés nélkül is továbbadhatók, innen fakad e termelési mód hiperproduktivitása. A metapiac azonban mégis a piacra kerül. A közösségi oldal standarddá válik, kényszerítő erővel hat, rajta kívül maradni veszteséget jelent, tehát szűkösség jön létre. Amikor a legsikeresebb közösségi oldal tulajdonosai a tőzsde történetének egyik legnagyobb tranzakciójára készülnek, akkor pontosan egy piacon túli viszonyokat közvetítő vállalkozás eredményez egy rendkívüli piaci teljesítményt.

A művészet, mondja Habermas, a „visszamaradott igények kielégítője”¹¹, minden olyan szükséglet számára rezervátumként szolgál, amely a polgári társadalom materiális életvitelén belül nem valósítható meg igazán: a szolidáris közösségi lét, a kommunikatív tapasztalat boldogsága, a fantázia és a cselekvés spontaneitása, a természethez való mimetikus viszony, a termelő bensőséges kapcsolata a termelési eszközökkel... Legalább a 18. század óta a kapitalizmus intermundiumait kínálja, túl a célracionalitás szokványos viszonyain, és számtalanszor a nyílt antikapitalizmusnak ad teret. Vajon nem kéne-e hasonlóképpen leírni az internetet is? A javak tudatos és egyenlő megosztása, a magántulajdon határait meghaladó szolidaritás, az ajándékozás és a kooperáció piacon és államon túli viszonylatai, a *general intellect* uralhatatlan teremtőképessége mind arra készíthetnek bennünket, hogy a világhálót a polgári társadalom beteljesítetlen és beteljesíthetetlen szükségletei alternatív kielégítőjének tartsuk.

Bloch azt javasolta, hogy a felemás felvilágosodástól eltérően az ideológiát ne pusztán egy leleplezendő hamis tudatnak tartsuk, hanem lássuk meg a benne levő kritikai, emancipatorikus mozzanatokot is. Nem csak arról van szó, hogy hozzunk létre egy új, pozitív ideológiát (mint Lenin vagy Althusser esetében), hanem arról, hogy a polgári társadalmon belül levő ideológiákban vegyük észre a megvalósíthatatlan álmokat, a beteljesíthetetlen reményeket. Ez magyarázza meg azt, hogy Bloch

miért fordult akkora figyelemmel a marxizmus által elhanyagolt vagy lebecsült területek felé: a divatban, az orientalizmusban, Karl May könyveiben, az újszerű építészeten, az Aladdin csodalámpájáról szóló mesében a fennálló társadalom belső szökésvonalait látta. Még a legszörnyűbb vállalkozásokban is van egy figyelemre méltó heterogén többlet, egy boldogságigény. Bloch a Klu Klux Klán igaz, hiteles mozzanataira is rámutatott, Bloch nyomán pedig Jameson a fasizmust elemezte hasonló módon. Immanencia, szubracionális vágyak, affirmáció – a teljes, valódi felvilágosodás nem pusztán leleplez, hanem meglátja mindazokat a javakat, amelyek létrehozásával a létező világ az eljövendő más iránti vágyát fejezi ki. Az ideológia soha nem csupán leleplezendő, hanem mindig tartalmaz egy előremutató, emancipatorikus tendenciát is. Ennek a perspektívának hála egész gondolkodásunk átalakul: az utópikus, nem-egyidejű többletekre kezdünk el figyelni. Egy sóhaj, egy álom vagy egy utazás is más színben tűnik fel így. A blochi tekintet mindenütt apró forradalmakat lát kitörőben. A fennállóval szembeni elégedetlenség és a radikálisan új felé való haladás összefonódnak.

Az internetre már hosszú évek óta vágyak sorát vetítik ki. A valódi demokrácia megvalósítójának, a libertariánus viszonyok biztosítékának vagy az anarcho-kommunista közösségiség terének tekintik, a piaci versenyen és az állami kényszeren túli egyenlő együttműködés terepének, amely még egy új, kritikai nyilvánosság megteremtését is lehetővé teszi. Ám ezeknek

a vágyprojekcióknak a valósága kétértelmű. Az internet tényleges működése sokszor ellentétben van önön hivalkodó normáival. A felhasználók horizontális együttműködése helyett egy centralizált rendszer internetokráciája sajátítja ki a megteremtett értékeket, a magántulajdon folyamatosan visszahódítja a közjavakat a szabad megosztástól, a piacon túli viszonyok helyett egy rendkívüli piaci vállalkozásnak, az általános áruvá válásnak lehetünk szemtanúi, a kreativitást a virtuális járadék szolgálatába állítják. Az internet keveréket képez: egyfelől megvalósítja a beteljesíthetetlen ideálokat, másfelől azonban újra és újra el is árulja őket. Az ideológia és az utópikus szökésvonal egymástól alig megkülönböztethetőek – sajátos szintézis. A felhasználó éppen úgy lehet a fogyasztói preferenciák sodródó alanya, mint a fennálló rend korlátain túllépő lázadó, olykor egyetlen testben egyesülve. A vágy itt több holmi kivetítésnél, fantazmagóriánál – erőviszonyokról és harcról van szó. A rendszeren belülről kifelé törekvő, autonomizálódó irányulás, a virtuális térben levő utópikus többlet igénye nem a politikai forradalom éretlen helyettesítése, hanem maga is tett. ■ ■ ■

Losonc Márk (Újvidék, 1987): filozófus. A belgrádi Filozófiai és Társadalomelméleti Intézet munkatársa, doktorandus az Újvidéki Egyetem filozófia szakán. A *Gerusija* nevű elméleti csoport, illetve a *Stvar* szerkesztőségének tagja. Szerb/horvát és francia nyelvből fordít.

JEGYZETEK

- Zarka, Yves Charles: *L'évaluation: un pouvoir supposé savoir*. In: *La destitution des intellectuels*. PUF, Paris, 2010. 57–77.
- Egy másik perspektíva felől tekintve érdemes megemlíteni, hogy Carl Schmitt (aki egyébként igyekezett relativizálni az értékfogalom gazdasági eredetének jelentőségét, és az értékfilozófiát a 19. század nihilizmusára adott pusztá reakcióként értelmezte) az értékek zsarnokságáról szóló művében az értékek ütközését háborús állapotként írta le, amelyben mindig vannak kiteszított ellenségek. Az értékelésben egy hatalmi törekvés nyilvánul meg, amely agresszív, hierarchizál és elnyom. Az értéktelelező diktatórikus önkénye a társadalmi pluralizmus ellehetetlenítője, erővel vagy a szegényen közvetett mechanizmusaira támaszkodva kényszerít elismerésre. Schmitt, Carl: *Die Tyrannie der Werte*. Lutherisches Verlagshaus, Hamburg, 1979.
- Maga Negri különbözőképpen viszonyult az értékfogalomhoz: a korai Negri üdvözlendőnek tartja, hogy a *Grundrisse* nem az érték fogalmával indít, és az értékélmélet meghaladására tesz javaslatot, míg a kései Negri a Hardt-tal írott közös művekben a mértékkel (*measure*) éppen a munkaidővel nem mérhető érték (*immeasurable value*) autentikus voltát állítja szembe. Minderől részletesebben: Caffeentzis, George: *Immeasurable Value? An Essay on Marx's Legacy*. <http://www.commoner.org.uk/10caffeentzis.pdf> illetve: Toms,

Stevens: "Immeasurability": *A Critique of Hardt and Negri*. <https://ra.le.ac.uk/bitstream/2381/3592/1/Toms%20on%20Hardt%20and%20Negri.pdf>

- Arendt, Hannah: *The Human Condition*. The University of Chicago Press, 1958. 162–167.
- Az „értékválság” és „értékválasztás” kifejezések körüli nehézségekről más szempontból: Tamás Gáspár Miklós: *Törzsi fogalmak II*. Atlantisz Könyvkiadó, Bp., 1999. 173–223. Az értékfogalom kapcsán még: Tamás Gáspár Miklós: *Törzsi fogalmak I*. Atlantisz Könyvkiadó, Bp., 1999. 24–31.
- Joggal nehezményezte nemrégiben Tamás Gáspár Miklós: „Az értékkritika – és itt nem is ennek a mai német avant-garde változatára gondolok főként: Krisis, Exit, Streifzúge a maga brit és francia leágázásaival – ismeretlen.” Tamás Gáspár Miklós: *Csonkamagyar patológiaiak*. http://epa.oszk.hu/01300/01326/00134/MV_EPA01326_2011_12_02_2.htm
- Baudrillard, Jean: *A művészet összeesküvése. Esztétikai illúzió és dezillúzió*. Műcsarnok Nonprofit Kft., 2009. 51.
- Scheher, Max: *A formalizmus az etikában és a materiális étika*. Gondolat Kiadó, Bp., 1979. 172.
- Számos elmélet tulajdonít nagy szerepet az osztályelemzésnek. Így például McKenzie Wark vektorialis osztályról beszélt, amely információmonopóliummal rendelkezik, és ezzel szemben áll az új termelési módok létrehozására is képes hacker osztály, míg a kognitív kapitalizmus

elméletére alapozó elemzés szerint olyan új típusú tökéletes osztályról van szó, amely a szellemi tulajdonjogokra alapoz. A „netarchikus” kapitalizmus elmélete pedig azt sugallja, hogy a *peer-to-peer* típusú modelleken elősködő, azokat eltorzító osztály nem rendelkezik monopóliummal, hanem csupán elfogadható környezetet, részvételi felületet kínál. Más elméletek viszont az átmeneti szerepek sokaságának meglétét hangsúlyozzák. Például a web 2.0 modellben bizonyos felhasználók átmenetileg bérmunkásként dolgoznak, hogy a részvételi felületet vonzóbbá tegyék, tehát szinte termelést vezérlő, menedzseri funkciót töltenek be, számos felhasználó pedig önerőből minipreneurré léphet elő. Nem mindegy, hogy csupán leíró elméletről van-e szó (amely mondjuk a piaci és piacon túli viszonyok közti ingadozásra, a felhasználók státuszának bizonytalanságára és sokrétűségére mutat rá) vagy politikai felszólításról (amelynek, ahogyan Badiou mondaná maoista szellemben, azt kell elérnie, hogy az Egyből létrejőjön a Kettő, hogy létrejőjön egy ellentmondás).

10 Ugyanakkor ez a modell is ambivalens, könnyen kihasználható. Részletesebben: Bauwens, Michel: *Class and capital in peer production*. *Capital & Class* / 97, 121–141.

11 Habermas, Jürgen: *Bewußtmachende oder rettende Kritik – die Aktualität Walter Benjamins*. In: *Zur Aktualität Walter Benjamins* (ed. S. Unseld). Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1972. 190.